

Milan Jankovič | Literární dílo jako trvajíc spor dvou diskurzů

K situaci literární vědy po strukturalismu – tak byl formulován rámec našeho prvního setkání – náleží především **pluralita** přístupů a metodologických praktik. Rozvinula se ve druhé polovině 20. století, převážně ovšem mimo náš kulturní prostor. V devadesátých letech dochází k viditelné proměně i u nás, vezmeme-li v úvahu vedle domácí produkce, vymaňující se usilovně, leč nutně i tápavě z mnohaleté izolace, též příliv překládaných, do té doby těžko přístupných a českému čtenáři málo známých zahraničních prací. Zdá se však, že řečená pluralita přístupů k literárnímu textu se u nás zatím projevuje – i v prvních letech nového století a tisíciletí – spíše jako rozptýlený mnohohlas než jako konfrontace svébytných a o sobě vědoucích hlasů. Nalézt své místo, své uplatnění v jejich pokračujících dialozích je na pořadu dne.

Situace „po strukturalismu“ vypadá zřejmě jinak tam, kde strukturalismus, poststrukturalismus, dekonstrukce, postmoderna mohly svobodně uplatnit své diskurzy, své způsoby kladení otázek (o tom např. CULLER) a rozpoznávat v nich mimo jiné i své meze. V našich domácích poměrech je situace „po strukturalismu“ určitě rozpačitější. Kontinuita myšlenkových směrů, které strukturalismus – nejen ten francouzský – předcházely (fenomenologie) a které se uplatňovaly po něm i spolu s ním (novodobá hermeneutika), nemluvě o dalších orientacích ovlivňujících evropské myšlenkové klima (např. psychoanalýza), tato kontinuita přežívala u nás po několik desetiletí ve stínu, rozdrobena a pod soustavným ideologickým tlakem. Nelze se tedy divit tomu, že naše „po“ je vždy zároveň ohlédnutím nazpět, k přeřatým souvislostem. Nemyslím, že by taková ohlédnutí musela být na překážku hledání nových cest k literárnímu textu. Jakých cest? Literární věda (nebo spíše diskurz, řeč o řeči literárního textu mezi jinými texty, a tedy též řeč o textu jako oslovujícím nás díle) se stala hledajícím diskurzem, který rezignoval na metodologický mo-

nopol. Namísto „podstaty“ literatury jej zajímá – řečeno s Wolfgangem Iserem – „mnohotvárnost jejích aspektů“.

V Iserově stati, původně přednášce pronesené v roce 1991 pro postgraduální kurz teorie literatury na univerzitě v Kostnici a nazvané *Teorie literatury: Aktuální perspektiva* (ISER 1992), ve stati, jejíž překlad nabídl v minulém roce *České literatuře* Jiří Trávníček a která má vyjít (na podzim 2003) i s jeho komentářem samostatně knižně, jsem si podtrhl několik základních myšlenek. Pokusím se nejprve o stručnou parafrázi některých Iserových tezí. Mohou nám posloužit jako úvod k přemýšlení o povaze literárního, v aktu přijetí vždy zdvojeného diskurzu, který tradičně nazýváme literárním dílem.

Literatura a teorie, jež má sloužit k jejímu uchopení, jsou dva rozdílné diskurzy, které se uplatňují ve vzájemné interakci. Teorie jakožto kognitivní diskurz představuje vztahový rámec, jemuž se podřizuje to, co má být uchopeno. Literatura naproti tomu je diskurzem stále přesahujícím takové ohraničení. Je to inscenovaný diskurz, který převádí to, co důvěrně známe z reálného světa, spolu s tím, co je pouze možné, do modu „jako by“. Úkolem teorie literatury je překládat to, co přivodil inscenovaný diskurz, do diskurzu kognitivního. Jestliže teorie nazírá literaturu z hlediska takto míněné „přeložitelnosti“, bere v úvahu její proměnlivost závisící na tom, co má být převedeno do pochopitelnosti a jak má být takové převedení aplikováno. Teorie stanoví, co jsou znaky literatury, pragmatika reálného světa určuje, co má být přeloženo. V tomto vztahu nejen teorie určuje literaturu, nýbrž literatura rovněž teorii. Přeložitelnost se pak jeví jako konstitutivní téma teorie věnující se literatuře. Neodmyslitelný přitom zůstává zkusný charakter zmíněného překládání: kognitivní zvládnutí inscenovaného diskurzu vyžaduje neustálé přeskupování vztahových rámců.

Pochopení literatury může být potom orientováno různě podle toho, zda je cílem poznání, zda mají být ozřejmeny funkce, nebo zda má být rozvinuta praktická stránka teorie. I když tyto přístupy nejsou ostře odděleny, signalizují v různosti svého zaměření, že univerzální teorie literatury neexistuje. Přeložitelnost představuje jedinou univerzálii literatury. Iserova stať postupně probírá její uplatnění ve všech výše uvedených oblastech. Přistupujeme-li k literatuře jako k předmětu poznání, pak se teorie jakožto přeložitelnost zaměřuje na zvláštnosti užití jazyka, na procesy tvoření významu, na mnohoznačnost literárního textu a na jeho možnosti „učinit čitelným svět, v němž jsme uzavřeni“. Pro teoretický zájem upřený k funkci je lite-

ratura médiem, pro něž je rozhodující fikcionalita. Ta odkrývá alternativní svět. Patří k němu též to, co v příslušném referenčním světě zdánlivě neexistuje nebo se zdá nemožné. Jakožto imaginativní obsazení nedostupného se literatura stává pro lidský život nutností. Přeložitelnost se pak jeví nejen jako proces transponování toho, co existuje, do média literatury, nýbrž zároveň jako proces konstituování toho, na co se literatura vztahuje. Praktická stránka teorie literatury představuje její zaměření na použití. Literatura není v prvé řadě obrazem skutečnosti, nýbrž reakcí na ni. Teorie literatury se v tomto ohledu stává teorií interpretací. Nezbytný je jejich pluralismus. Literatura i její teorie vypovídají o proměnlivosti představ člověka o sobě samém. Co se týče komunikativní stránky, je třeba kognitivně zpracovaný zážitek převést na horizont recipienta. Z toho vyplývají ústupky příjemci a dvojakost, která nemůže být vyjádřena logicky, nýbrž vždy jen narativně. Narace umožňuje spojit proteovský charakter literatury, překračující hranice, se vztahovým rámcem kognitivního diskurzu.

Z nadhozených podnětů mne nejvíce zaujala „přeložitelnost“ zaměřená na zvláštnosti užití jazyka. Ty spočívají podle Iserova výkladu především v možnosti vymanit označující z dominantního kódu užití jazyka. Označování je přeloženo ve figurace, které mohou vystupňovat mnohoznačnost literárního textu až do takové míry, že definice jeho významu je nemožná. Poslední z řady takových figurací, do níž lze přeložit mnohoznačnost literárního textu, by pak mohla zprostředkovávat „zkušenost nemožnosti založit zkušenost“. V tomto kritickém bodě se podle mého názoru potvrzuje potřeba hermeneutického doprovodu sémiotického modelování literatury jakožto „variability jazykových znaků“, jak o ní Iser hovoří v návaznosti na Barthesa a Eca.

Přeložitelnost hlasů jeden v druhý získává na závažnosti v dialogovém modelu teorie literatury, v němž Iser navazuje na Bachtinovo pojetí „mnohohlasí“. Přeložitelnost uplatněná v tomto směru umožňuje teoretickému pohledu soustředit se na „vnímání postupů vytváření významu“ v jejich prolínání a překrývání, v „rozvíření zasutých významů“ a v jejich rozehrání proti sobě.¹ Uvedený příklad mne osměluje k otázce: postačuje samotný popis transpozice jazykových

¹ Problematice konotativních významů a významových interferencí se u nás věnovala soustavněji, byť mimo rámec dialogičnosti, Marie Kubínová, např. ve stati *Interpretace uměleckého literárního díla jako svár sémiotických systémů*. Stat

znaků a jejich rozehrání v textu k postižení toho, čím nás text v určitosti svého přijetí, tj. jakožto námi konkretizované „dílo“ oslovuje? Což přivozuje další otázky po povaze takového oslovení. Jeho účinek bývá často redukován na tzv. emocionální zážitek. Není to však spíše projektující síla rázu utváření autonomního „světa díla“, která zprostředkovává řečený „významový průlom“? Vedle sémiotického přístupu (či spolu s ním) hlásí se opět ke slovu hermeneutika.

Přeložitelnost sehrává svou roli rovněž v Iserově výkladu intertextuálního modelu. Je zde charakterizována jako „neustálý obrat, který rozličné pozice činí jednu pro druhou střídavě tématem a horizontem“. Ani tady si však nemohu odpustit otázku: není právě literární dílo, respektive jeho čtení, tím prostorem semiózy, v němž nekonečná hra znaků (a textů) získává (vždy dočasně!) svůj střed? Jinak řečeno: z hlediska čtenáře vždy určité, ne však nutně ukončující převzetí.

K této druhé perspektivě pohledu na literární text mne přiváděly práce Paula Ricoeura. Ve své nedávno odevzdané práci pro *Poetiku literárního díla 20. století* jsem se pokusil vysledovat, v čem bylo jeho myšlení původně blízké Iserovu *Aktu čtení* (ISER 1976) a v čem se s ním později v rozsáhlém Iserově díle *Fiktivní a imaginární* (ISER 1991) rozcházel. Dospěl jsem přitom k přesvědčení, že vzájemný dialog mezi sémioticky a antropologicky orientovanou teorií literatury u Wolfganga Isera na jedné straně a mezi hermeneuticky založenou interpretací literárních textů u Paula Ricoeura je pro nás (tj. pro naši situaci po strukturalismu) nadále plodný. Některé výsledky svého pozorování i s upřesňujícími odkazy, které zde vypouštím, jsem již publikoval (*ČL* 2002/6, *SaS* 2003/2), což mi umožňuje nastínit zde z Ricoeurova přínosu opět jen několik inspirativních myšlenek.

Ricoeur v návaznosti na Fregeho rozlišuje dva aspekty tvořivosti řeči: imanentní produkci smyslu a rozšiřování možností řeči odhalovat nové podoby skutečnosti. V prvním případě mluví o sémantické inovaci, ve druhém o heuristické funkci. Na rozlišení sémantické inovace na úrovni smyslu a heuristické funkce v rovině reference je založen výklad *Živé metafory* (RICOEUR), postupující systematicky od slova k větě a od ní k textu jako celku. Pojem „světa textu“, pře-

končí podnětnou otázkou: „jak nazvat povahu onoho ‚průlomu‘ do každého ze zúčastněných významů, to, co se mezi nimi skutečně odehrálo“ (KUBÍNOVÁ: 13), což nás vlastně opětovně staví před problém „překlada“.

vzatý od Hanse-Georga Gadamera, je u Ricoeura obohacen dalším tázáním zaměřeným k heuristické funkci sémantické inovace; jejím nejvlastnějším prostředím je literární dílo, přesněji řečeno jeho čtení, jež zprostředkovává přechod ze světa textu ke světu čtenáře a protínání obou světů.

Z šesti studií, představujících celek knihy *Živá metafora*, jsou pro nás zvláště významné poslední dvě. V páté studii (*Metafora a referenční*) je zdůvodněno suspendování reference deskriptivní řeči v literárním díle jako podmínka rozvíjení významů druhého stupně. V pojmu „zdvojené reference“, v němž autor odkazuje k Jakobsonovu výrazu *split reference*, nachází autor klíč k „metaforické pravdě“. Nespokojuje se s řešením, jež otázku reference v básnickém díle ignoruje nebo odkládá a odtrhává tak inovující sílu utváření smyslu ve světě textu (jeho „transcendenci v imanenci“, jak to autor nazval později, ve třetím dílu *Času a vyprávění*, v kapitole *Svět textu a svět čtenáře*), od jejího možného vyústění do významové dynamiky uskutečňující se v aktu čtení. Inovace smyslu otvírá v *Živé metafoře* novou perspektivu reference. „Básnická hypotéza“, říká Ricoeur v *Živé metafoře*, představuje „imaginární, fiktivní návrh světa“, který je „obyvatelný“, který odpovídá nejvlastnějším lidským možnostem. U Ricoeura nastupuje virtuální reference na místo reference reálné. Úkolem interpretace je pak rozvíjet perspektivu světa osvobozenou od nadvlády deskriptivní reference.

Někdy nazývá autor tuto referenci „hledanou“, jindy „neznámou“, vždy za předpokladu, že metaforické „vidění jako“ (*seeing as*) může být branou k novým aspektům skutečnosti. Pojem mimesis je u Ricoeura vždy příznačně spojován s aristotelovským pojetím *mythos*, s posunem k hypotetickému. V tomto smyslu uvažuje autor rovněž o „lyrickém mýtu“, jehož heuristická hodnota nemusí být o nic menší, než jakou může nabízet epická fikce. V obou případech se uplatňuje napětí, které je základem metaforického výrazu: mezi tím, co je tvrzeno, a tím, co je míněno, tedy i mezi tím, co „je“ a co zároveň „není“. Právě toto napětí propůjčuje básni sílu onoho „budiž!“. Je základem sémantického „nadbytku“ básnické řeči, který otvírá nový horizont významu.

Vnitřně rozporná, napjatá struktura metaforické výpovědi vypoovídá, podle Ricoeura přesvědčení, o dynamické povaze skutečnosti samé, tedy o té „skutečnosti“, která se stává otázkou. V poslední kapitole porovnává Ricoeur možnosti dvou diskurzů – básnického (metaforického) a filozofického (spekulativního) – k té nedané sku-

tečnosti se přiblížit. Vychází ze vzájemných vazeb mezi nimi. Spekulativní diskurz se obohacuje nejednou o možnosti sémantické dynamiky metaforické výpovědi. Pojmová artikulace, která je vlastní spekulativnímu diskurzu, se uplatňuje v sémantické funkčnosti metaforické výpovědi. Nejzajímavější je přitom zjištění, že zisk významu v metaforické výpovědi nelze odloučit od napětí, které vzniká nikoli mezi prvky této výpovědi, ale mezi jejími dvěma možnými interpretacemi, z nichž jedna je doslovná, druhá spočívá v metaforickém obrácení jejího smyslu. Takto dosažený významový zisk není ještě ziskem pojmovým, pokud nelze odloučit sémantickou inovaci od pohybu „tam a sem“ mezi oběma způsoby čtení, od vzájemného napětí, které je touto dynamikou vytvářeno. Metaforickou výpovědí vyvolaný sémantický šok se dožaduje pojmu, nevychází však z pojmového vědomí. Tak je vyložen zvláštní případ významového obohacení, v němž trvá konflikt mezi totožností a rozparem, významový pohyb, který se dožaduje pojmového objasnění a zároveň mu uniká – např. jako „fantazijní racionalita“ (LAKOFF – JOHNSON).

„Ontologickou vehemencí“ připisuje Ricoeur takovému významovému snažení, které je pobízeno neznámou oblastí, jejíž předtuchu v sobě nese. Tato ontologická vehemence uvolňuje význam z jeho původního zakotvení a přesazuje jej do nové oblasti, kterou může razit svou vlastní tvárnou silou. Disponuje přitom pouze s náznaky smyslu, nikoli s jeho určením.²

Vraťme se však k závěru poslední kapitoly *Živé metafoře*. Čeká tam na nás ještě doplňující porovnání. V interpretaci díla dochází ke střetu dvou diskurzů – intelektuálního a imaginativního. První z nich usiluje o vysvětlení, a tedy též o pojmovou jednoznačnost. Naproti tomu metaforická výpověď ponechává druhý smysl v nerozhodnutém stavu, její referent zůstává bez přímého určení. Interpretace, která směřuje k racionalizaci tohoto referentu, může dojít až „k eliminaci oné zkušenosti, která se dostala metaforickým procesem k řeči“ (RICOEUR: 283). Podle Ricoeura přesvědčení není taková redukce nutná. Lze uvažovat o interpretačním stylu, v němž dochází ke zkrížení obou diskurzů a k jejich smísení. V něm by pak měla být uchována jak jasnost pojmů, tak dynamika rozehraných

² Bylo by jistě možné přemýšlet v této souvislosti o obdobném, filozoficky ovšem neprohloubeném konceptu „sémantického gesta“, jímž Jan Mukařovský v literárním díle rozuměl řídicí, byť kvalitativně neurčenou významovou intenci, která nedosahuje pojmové určitosti, avšak zároveň na ni jako tvořivé gesto naléhá a vyvolává pojmovým diskurzem nepadnoucí postžitelný významový pohyb.

významů. Tuto možnost podepírá Ricoeur odkazem k 49§ Kantovy *Kritiky soudnosti* (1790), kde je formulován „oživující princip myslí“ jako hra obrazotvornosti a rozvažování. Pod čarou je Kantova myšlenka znovu připomenuta: „Estetickou ideou ale rozumím tu představu obrazotvornosti, která dává podnět k četným úvahám, aniž jí může být adekvátní nějaká určitá myšlenka, tj. pojem, kterou tudíž žádný jazyk úplně nepostihne a nemůže učinit srozumitelnou“ (KANT: 130). O Kantův soud se zjevně opřela Ricoeurova představa „přebytku smyslu“, který transcenduje k vyzývajícímu významu, nejurčitěji však tam, kde je nejméně snadno uchopitelný: v samotném pohybu. V něm totiž metafora – podle výstižné formulace Vlastimila Zusky – „zachovává dynamiku mimesis, dynamiku nastávání a (metaforické) rozpoznání tedy netuhy v pojmovém poznání“ (ZUZKA: 13).

Spor mezi imaginativním a kognitivním diskurzem, který se odehrává v přijetí literárního díla, vystupuje v jistých okamžicích s plnou silou. Interpretace jej nemůže nevzít na vědomí. Může však hledat různé způsoby jeho produktivního převzetí a komunikativního zprostředkování (jako je např. model, převyprávění, „paralelní kontemplace“, o níž u nás uvažuje Zdeněk Mathauser atp.). Ricoeurovo pojetí interpretace založené na čtenářově proměnlivém, přitom však přebytkem rozehraného významu řízeném chápání literárního díla, nabídlo pro přístup k textu mnohé dosud nevyčerpané podněty. Jsou rozpracovány nejen v *Živé metafoře*, ale též v souboru čtyř Ricoeurových esejů, zprvu přednášek z roku 1974, které vyšly ve slovenském překladu pod titulem *Teória interpretácie* (1997). Proteovský charakter literatury v nich přijímá jednu ze svých neopomenutelných podob: naléhat přebytkem smyslu vytvářeného díla na naše ustálené představy světa.

■ LITERATURA

CULLER, Johnatan

2002 *Krátký úvod do literární teorie* (Brno: Host)

ISER, Wolfgang

1976 *Der Akt des Lesens* (München: Fink)

1991 *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie* (Frankfurt: Suhrkamp)

1992 *Theorie der Literatur: eine Zeitperspektive*. (Konstanz: Universitätsverlag Konstanz)

MILAN JANKOVIČ

KANT, Immanuel

1975 *Kritika soudnosti* (Praha: Odeon)

KUBÍNOVÁ, Marie

1992 „Interpretace uměleckého literárního díla jako svár sémiotických systémů“, *Česká literatura* 40, 1992, č. 1, s. 1–13

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark

2002 *Metafory, kterými žijeme* (Brno: Host)

RICOEUR, Paul

1975 *La métaphore vive* (Paris: Éditions du Seuil)

ZUZKA, Vlastimil

2002 *K estetice XX. století. Mimesis – Fikce – Distance* (Praha: Triton)